

Богдан АНДРУСИШИН,

*доктор історичних наук, професор,
заслужений діяч науки і техніки України,
декан факультету політології та права
Національного педагогічного університету
імені М.П. Драгоманова*

ПОЛІТИКО-ПРАВОВА МОДЕЛЬ РОЗВИТКУ УКРАЇНИ У СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІЙ ДУМЦІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті досліджено цивілізаційний поступ українського народу в суспільно-політичній думці кінця ХІХ – початку ХХ століть. Напередодні національної революції 1917 р. в українській суспільно-політичній думці тривав пошук шляхів національного й соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній, багато в чому була зумовлена не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, а й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка на зламі цього часу. Автор доходить такого висновку: українські соціал-демократи, які тримали кермо революції у своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку й насамперед разом із поступальною ходою найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію покладала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

Ключові слова: відродження України, М. Туган-Барановський, І. Франко, О. Білімович, М. Соболев, В. Левицький, О. Безпалко, соціал-демократи.

Українські інтелектуали на зламі ХІХ–ХХ століть витворили низку соціально-політичних проєктів, своєрідних цивілізаційних зразків для відродження державного життя українського народу. Спільним для них було те, що становленню державності передував потужний рух народу за соціальне і духовне відродження України на істинно демократичній основі.

Напередодні національної революції 1917 р. в українській суспільно-політичній думці тривав пошук шляхів національного і соціального визволення українського народу. Доля цієї революції, як і доля окремих суспільних класів у ній, зокрема і робітництва, багато в чому зумовлювалася не лише рівнем політичної зрілості її дійових осіб, але й тими доктринами, які виробила й трансформувала українська суспільно-політична думка наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.

Значний матеріал з тематики, що має інформаційну цінність з погляду збагачення дослідження новими науковими ідеями, є в працях визначних вчених-суспільствознавців, які за умов ускладненої світовою війною та політичною боротьбою соціально-економічної ситуації шукали виходу з кризи, використовуючи здобутки світового економічного та соціального прогресу. Значних успіхів у цьому напрямі на початку ХХ сторіччя досягли М. Туган-Барановський, Є. Слущкий, П. Ляшенко, В. Левитський, В. Косинський, О. Миклашевський, М. Птуха, О. Русов та багато інших вчених. І ще наприкінці 70-80 рр. ХІХ ст. різним проблемам суспільно-політичного життя присвятив свої численні праці І. Франко. Поет вивчав твори Платона, Т. Мора, Т. Кампанелли, Р. Оуена, У. Томпсона, П. Прудона, В. Консідерана, Ф. Енгельса, М. Драгоманова, С. Подолинського та інших вчених, які досліджували соціальні процеси. Захоплюючись утопічними ідеалами суспільного життя, виробленими Платоном у своїй «Державі», Т. Мором в «Утопії» й Т. Кампанеллою у «Місті сонця», І. Франко критикує їх химерність й пропонує будувати більш досконале суспільство без насильницьких і кривавих потрясінь, спираючись на хід історії, людський розвиток, науку, «почуття і розуміння потреб народних». На час написання цієї праці письменник вірив, що суспільство, сформоване на основі економічної рівності, спільної праці, тісної дружби й братерства, буде досконалим й стабільним, задовольняючи потреби всіх його громадян [1].

Безперечно, один із кращих спеціалістів в історії економічних вчень був М. Туган-Барановський, під впливом якого розвивалася не-марксистська політекономія. Вчений визначав три основних напрями, на які розкладалася політична економія, шукаючи відповіді на питання «про причини стійкої бідності серед зростаючого багатства». Такими напрямками були: по-перше, захист нерегульованого товарно-господарського ладу, по-друге, ідеї соціалізму як антипод першого напрямку і, по-третє, напрям, який «прагне зберегти товарно-господарський лад, по-м'ягшивши в той же час, шляхом посилення державного втручання в інтересах слабих, різкість класових антагонізмів» [2].

Перший напрям було представлено класичною політекономією, на зміну якої прийшла так звана австрійська школа з її теорією граничної корисності. В центрі уваги цього напрямку були поставлені проблеми, пов'язані з функціонуванням ринку, його закономірностями та ефективним розподілом продуктів.

Соціалістичний напрям економічної теорії було представлено передусім теорією К. Маркса, яку взяли на озброєння ортодоксальні марксиста. Суть розуміння змісту і завдань політичної економії марксисту впливали з трактування економічних явищ як вираження суспільних відносин людей, що складаються у процесі виробництва незалежно від їх господарської волі і визначають відношення у сфері обліку і розподілу. Всі основні категорії політичної економії виводились марксистами з відношенням лише двох суттєвих класів — робітників та капіталістів, що визначалися як головні у системі суспільних відносин. На цій теоретичній базі й розроблялася марксистська концепція закону розвитку та революційного знищення капіталізму.

Третій, «еклектичний», за М. Туган-Барановським, напрям базувався на ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням. Він був представлений німецькою історичною школою кінця XIX сторіччя за її течіями — історично-етнічною та соціально-політичною. Видатні теоретики цієї школи Адольф Вагнер та Альберт Шеффле очолювали школу «державного соціалізму». Особливу цінність у поглядах представників цієї школи мали ідеї поєднання приватної власності та підприємництва з державним регулюванням [3], посилення державного втручання в інтереси слабких заради пом'якшення різкості класових антагонізмів [4].

Бурхливий економічний розвиток кінця XIX сторіччя призвів до переоцінки теоретичних та методологічних засад марксисту. Досвід Англії та США показав, що капіталізм почав розвиватися на своїй власній основі, а в Німеччині та в Росії він міцнів під протекціонізмом імперських держав.

Таким чином, соціально-економічна дійсність засвідчувала, що не підтвердились ані висновки класиків буржуазної політекономії щодо можливостей автоматичного саморозвитку капіталізму та меж такого розвитку, ані прогнози основоположників марксисту щодо його загибелі. У 1895 р. Ф. Енгельс зазначав, що замість революції, на яку очікували вони з Марксом, відбулася революція економічна [5].

На підставі переосмислення марксистської економічної і політичної доктрини в соціал-демократичному русі відбувся розкол. На Заході, зокрема в Німеччині, у соціал-демократичному середовищі наприкінці 90-х років сформувалися два головні напрями: перший — більш ортодоксальний у теорії, спрямований на розвиток і поглиблення доктрини марксисту відповідно до нової епохи у розвитку капіталізму на новому імперіалістичному стані. Цей напрям у практичній політиці вів до здійснення революційних гасел марксисту. Другий напрям характеризувався політичним реформізмом, висунув ідею перегляду, ревізії всіх теоретичних засад марксисту.

До першого напрямку належали праці Карла Каутського, Вільгельма Лібкнехта, Августа Бебеля, Рудольфа Гільдерінга, Роз Люксембург. І. Франко, ґрунтовно і всебічно вивчивши теорію і практику соціа-

лістичної ідеї, продовжував вірити, «що соціалізм противний усякому утиску, визискові, — чи то людини людиною, чи народу народом». Наприкінці 80-90 років, будучи авторитетним науковцем та відомим громадським і політичним діячем, у статті «Соціалізм і соціал-демократизм», опублікованій у журналі «Життя і слово» за 1897 р., він здійснив аналіз брошури відомого дослідника соціалістичних теорій В. Черкезова, який виступив з різкою критикою соціалістичної ідеї у редакції марксистів. Не заперечуючи аргументів й доказів колеги, письменник показав свою схильність до критичного осмислення теоретичної спадщини соціалістів, до еволюції самої ідеї, назвавши її великим культурним надбанням людства «новіших часів». Проте, стверджує Франко, в Німеччині на основі праць Маркса і Енгельса, наукової і агітаційної діяльності Лассалья, Лібкнехта, Бебеля та інших виник поряд з соціалізмом соціал-демократичний рух, який «... ще не конче мусить бути соціалістичним, а може бути змаганням до зміни суспільного ладу в якомсь неозначенім ближчим демократичнім напрямі» [6].

У праці «Що таке поступ?» (1903) він обґрунтовано й переконливо критикує марксистську теорію, що передбачала прямолінійний поступ людства від первіснообщинного ладу до феодалізму, капіталізму й соціалізму — комунізму. Поступ людський, стверджує письменник, ходить крутими дорогами і має зигзагоподібний характер, «... він виростає на могилах, як пшениця на зораній ниві і ... веде до добра». Критикуючи марксистську соціальну доктрину людського поступу, І. Франко переконливо доводить, що у «народній державі» Ф. Лассалья і Ф. Енгельса людське життя опинилось би під владою чиновників від колиски до гробової дошки. Отже, стверджує вчений «...віра в необмежену силу держави в будучім устрою — то ... головна прикмета соціальної демократії» [7].

Виразниками ідеї другого, реформістського напрямку, вважали Едуарда Бернштейна та Едуарда Давіда. Праці ортодоксального марксиста К. Каутського, котрого В. Ленін критикував за опортунізм та центризм, були відомі не лише серед наукової інтелектуальної еліти, а й серед широкого загалу, він був популярний і серед української соціал-демократії. Праці К. Каутського часто друкували в тогочасних українських соціалістичних газетах. Так, і в «Робітничій газеті» у січні 1919 р. було вміщено статтю К. Каутського «Експропріація і конфіскація» [8], де порушувалися методологічні проблеми експропріації матеріальних засобів. К. Каутський пропонував шлях викупу всіх промислів, а також оподаткування великих прибутків усього класу капіталістів як найбільш цивілізований спосіб [9].

У руслі нашого розгляду заслуговують на увагу ідеї професора Київського університету О. Білімовича, в працях якого відбито еволюцію австрійської школи. Критикуючи трудову теорію цінності, О. Білімович сповідував підхід, що розглядав учасників виробництва як рівноправних партнерів, незалежно від їх класової належності.

ті. Цей підхід таврувався в історико-економічній літературі як аполитичний для капіталістичного способу виробництва. Лише останніми роками деякі дослідники роблять висновок, що саме такий підхід відбивав формування системи розгалужених механізмів інтегрування пролетаріату в буржуазне суспільство, яке розпочалося на зламі століть і було пов'язане з могутнім динамізмом у поступальному русі процесів у господарській системі тощо [10].

Панівне становище у політичній економіці в східній Україні та в Росії на початку ХХ ст. посідав так званий соціальний, соціально-історичний або соціально-економічний напрям. Цей напрям на початку ХХ ст. об'єднав економістів різної соціально-політичної орієнтації — ліберально-народницької, послідовно пробуржуазної та соціалістичної. До соціального напрямку належали, зокрема, О. Русов, Т. Рєдчий, Т. Рильський, П. Мігулін, І. Янжул, О. Миклашевський, В. Левицький, В. Косинський, М. Туган-Барановський, Б. Кістяковський, В. Желєзнов, М. Соболев та багато інших.

Спільним у їхній творчості була така методологічна риса, як соціально-історичний аспект розгляду економічних явищ. А саме — прагнення пояснити явища економічного життя з погляду їх соціальної та історичної зумовленості, внести в галузь політико-економічного дослідження етично-правовий аспект та пошук наукових засад свідомого регулювання суспільно-економічного процесу.

Активно відбувалося в Україні та в Росії переосмислення марксизму. Початок процесу перегляду марксистської суспільно-економічної доктрини в системі уявлень європейської соціал-демократії поклав П.Б. Струве.

Він заперечував теорію неминучого краху капіталізму та теорію зuboжіння робітничого класу. У цьому відношенні йому віддають пріоритет перед західноєвропейською соціал-демократією, насамперед перед Е. Бернштейном. Послідовником П. Струве став Б.О. Кістяковський.

Найвищою мірою плідною для справи з'ясування процесу історичного розвитку вважав Марксову ідею суспільних класів та їх боротьби М.М. Соболев. Він зробив цілком обґрунтований висновок, що саме ця ідея перетворила марксизм на цілісну, послідовну і найбільш зрозумілу для робітничого класу соціально-політичну доктрину, яка давала йому і певний світогляд з точними висновками у сфері практичної політики. У своїх висновках М.М. Соболев був близький до реформаторських програм західноєвропейської, передусім німецької, соціал-демократії. Вченому імпонувало те, що партія німецьких соціал-демократів відмовилася від встановлення повного порядку насильницьких перетворень, а стала на ґрунт еволюції, переконавшись, що такий соціальний порядок може утвердитися лише тоді, коли він відповідатиме потребам широких кіл суспільства [11].

Із соціальним напрямом в економічній галузі пов'язана ідея інституціоналізму, головною ознакою якої було розуміння держави як інституту, який має втілювати в собі вищі етичні засади та впроваджувати їх

у суспільне життя, переконувати в необхідності соціальних реформ та широкого державного втручання в економіку, як з метою розвитку продуктивних сил, так і для мирного розв'язання гострих його суперечностей.

Ідею змішаної економіки розвивав В.Ф. Левицький, наголошуючи на обмеженні та частковому усупільненні приватної власності й окремих галузей народного господарства як державою, так і комунальними органами.

Соціальне законодавство діє через психіку людей, тому держава мала нести відповідальність за податки, добиваючись їх зниження для тих класів, які не мали майже ніякого представництва в державі. Аналогічні погляди на завдання держави поділяли й І. Янжула, К. Воблий та інші вчені. Про людину з її індивідуальною психологією як єдиний активний елемент у суспільстві писав В.А. Косинський [12].

Глибинний критичний аналіз еволюції ідей соціалізму в їх немарксистському варіанті зробив М. Туган-Барановський, який, будучи сам цілком відданий цим ідеям, все ж таки піддав всебічному критичному перегляду ту загальну схему майбутнього соціального устрою, вироблену основоположниками марксизму. Марксистську модель соціалізму він справедливо називав «державний соціалізм» або «колективізм» на відміну від таких форм, як синдикалізм, комунальний соціалізм та анархізм.

Концепції марксизму з її всеохоплюючою централізацією виробництва і розподілу, в якій М. Туган-Барановський справедливо розгледів загрозу свободі індивідуальності кожного члена суспільства, зростання ролі примусу, бюрократизму, волютаризму тощо, вчений протиставляв систему, де ідея централізму обмежувалась організаційними, управлінськими та господарськими формами, що змогли б нейтралізувати породжувані централізмом негативні господарські та соціальні наслідки. Він передбачав розширення сфери участі робітників в управлінні підприємствами, розвиток кооперації як засобу розвитку самодіяльності працівників тощо.

М. Туган-Барановський обстоював думку про наступальний перебіг розвитку суспільства, підкреслюючи, що перехід до соціалізму можливий лише за умови цілкового розвитку суспільного господарства, тобто за підготовленості соціального середовища, де передбачалася наявність певних моральних та інтелектуальних рис у людей. Він же застерігав від насильного прискорення історичного розвитку, наголошуючи, що в теорії здійснюється не те, чого хоче той або той суспільний клас, а те, що відповідає природному напрямкові історичного розвитку [13]. Державний капіталізм, обмежений в інтересах усього суспільства контролем робітничого класу, вчений вважав передднем майбутнього суспільства.

Соціалістичний ідеал, незважаючи на ідеї централізму, присутній у всій світоглядній системі вченого. Водночас М. Туган-Барановський відмежовувався від ортодоксальних послідовників марксизму на чолі з В.І. Леніним. Головною рисою, яка відрізняла М. Туган-Барановського

від марксизму, було розуміння суспільних явищ не лише як наслідку економічних явищ, а й як результату ідеальних засад, тобто продукту свідомої людської діяльності [14]. Вчений був переконаний, що з розвитком суспільства, з його прогресом, роль стихійних, матеріальних чинників у суспільному житті зменшуватиметься, а психологічних — зростатиме.

Суспільний клас М. Туган-Барановський розумів як суспільну групу, члени якої перебувають в однаковому становищі відносно до суспільного процесу привласнення одними суспільними групами додаткової праці інших і внаслідок цього мають спільних антагоністів і спільні економічні інтереси в процесі суспільного виробництва. Вчений заперечував Марксову теорію зубожіння пролетаріату, яка не відповідала дійсності. Виходячи з історичної дійсності, він робив висновки про безперечне економічне, моральне та інтелектуальне піднесення робітничого класу «в найновіший час» [15]. Багато уваги вчений приділив теорії розподілу, через яку визначав два основних чинники, від яких залежить заробітна плата: зростання продуктивності праці (економічний чинник), внаслідок чого зростає частка в національному доході робітничого класу, та соціальна сила робітничого класу (чинник соціальний), дієвість його профспілкових організацій, який також визначав конкретний рівень заробітної плати. Тенденція до підвищення рівня зарплати, підкреслював М. Туган-Барановський, мала позитивний зворотний вплив на підвищення рівня суспільної праці, тим самим забезпечуючи певну солідарність інтересів робітників та підприємців, далеко, щоправда, від «гармонії». Цим зумовлюється значення регулювання взаємовідносин між працею та капіталом. Основними суб'єктами такого регулювання виступають організації підприємців, робітників та держава [16].

Підаючи всебічному аналізу наявне капіталістичне суспільство та розмірковуючи над шляхами переходу до соціалізму, М. Туган-Барановський вважав важливим завданням держави розробку справедливої соціальної політики.

Погляди М.Туган-Барановського були відомі серед української соціал-демократії. В Україні вже після Лютневої революції, яку він сприймав з великою надією на можливу демократизацію суспільства, поширювалися його книги, зокрема «Социализм как положительное учение» (Пг., 1918), в якій М. Туган-Барановський глибоко аналізує центристську систему державного соціалізму і застерігає від небезпеки безпосереднього його запровадження, що може призвести до обмеження особистої свободи та ініціативи, до панування примусу, бюрократизації і, як наслідку, до зниження продуктивності соціалістичної системи порівняно з існуючою і, замість очікувано прогресу, до регресу.

Безперечно, що ідеї, які панували серед наукової еліти, мали згодом вплив на практичне будівництво української держави. Опинившись на

чолі революції, багато хто з українських вчених, громадських діячів вже під час революції переломлювали і переосмислювали наукові теоретичні положення, намагаючись втілити їх у життя. Для нас особливий інтерес становлять погляди людей, які самі творили і були провідниками робітничої політики. Одним із таких теоретиків-практиків був міністр праці в уряді Директорії УНР Осип Безпалко, котрий присвятив чимало місця на сторінках періодичних видань теоретичним проблемам української революції. Так, у статті «Диктатура чи демократія» [17] Осип Безпалко торкається проблеми післявоєнного устрою держав, що програли війну, розглядаючи їх перспективу через можливість здійснення альтернативи: диктатури пролетаріату з його органами влади чи забезпечення найширшої демократії під гарантіями соціал-демократичних партій, «даючи селянам землю, а робітникам безпеку перед давнім капіталістичним рабством».

О. Безпалко робить висновки, що це питання стає питанням диктатури пролетаріату цілого світу, бо ніколи «соціал-демократ не сміє говорити про соціалістичну диктатуру в своїм краю, не розглядаючи можливість такої диктатури в прочіс світі». Питання соціалістичної диктатури О. Безпалко пов'язував з банкрутством капіталізму і імперіалізму в усьому світі. Він зазначає, що війна знищила лише одну групу імперіалістів, а друга стала ще міцнішою, створивши нові капіталістично-імперіалістичні держави і союзи держав.

Проаналізувавши становище в Австрії, Німеччині, Чехословаччині, Югославії, Польщі, Румунії, Угорщині та Західній Україні, автор доходить висновків, що боротьба за проведення в життя соціалізму, ведена лише проти своїх панівних класів, була б можлива, хоч дуже насильна і кривава, коли б керівники переможених країн не мали підтримки переможних країн Антанти. Що ж до можливості соціалізму в країнах Антанти, то його перспектива була ще туманнішою. Одна Росія творила соціалістичний лад, опираючись на армію. Тому О. Безпалко закликав проводити політику українського уряду з урахуванням загальносвітових тенденцій суспільного розвитку, а також враховуючи апетити цього світу на Україну.

Отже, українські соціал-демократи, які тримали кермо революції у своїх руках, виходили з того, що соціально-економічний поступ України можливий лише в контексті загальносвітового розвитку і насамперед разом з поступальною ходою найбільш економічно розвинених країн. Саме на парламентські успіхи робітників Англії через лейбористську партію покладала надії українська соціал-демократія, відкидаючи кривавий насильницький шлях нібито реалізації пролетаріатом своєї історичної місії.

1. *Рафальський О., Чернега П.* Еволюція соціалістичної ідеї у світогляді Івана Франка // Іван Франко у творенні української національної ідентичності: зб.наук.праць / голов. ред. О.О. Рафальський, П.М. Чернега. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М.М.; К.: НПУ ім. М.П. Драгоманова, ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса, 2016. — 400 с. — С. 48–50.
2. *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні. — К.: Наук. думка, 1994. — С.17, 18.
3. Так само. — С. 20–21.
4. *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. Курс популярний. — К.: Наук. думка, 1994. — С. 19.
5. *Енгельс Ф.* Вступ до праці «Класова боротьба у Франції» // Маркс К., Енгельс Ф. Твори. — 2-е вид. — Т. 22. — С. 507.
6. *Рафальський О., Чернега П.* Зазнач. праця. — С. 53.
7. *Франко Іван.* Галицько-руські народні проповідки (Львів, 1901–1910). У 3-х томах. — Львів: Видавничий центр імені Івана Франка, 2006–2007. — 699 с. — С. 424, 435, 459–460.
8. Робітнича газета. — 1919. — 3 січня.
9. Так само. — 20 вересня.
10. Див.: *Горкіна Л.П.* Нариси з історії політичної економії в Україні — С. 48.
11. Там само. — С.63.
12. Там само. — С. 66.
13. *Туган-Барановський М.И.* Русская революция и социализм. — Пг., 1917. — С. 31–32.
14. *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин // Туган-Барановський М.І. Політична економія. — С. 51.
15. *Туган-Барановский М.И.* Очерки из новейшей истории политической экономии социализма. — СПб., 2-е изд., 1905. — С. 249, 250.
16. *Горкіна Л.П.* Михайло Іванович Туган-Барановський — мислитель, вчений, громадянин. — С. 33–34.
17. Робітнича газета. — 1919. — 22 січня.

Bohdan ANDRUSYSHYN,

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Honoured Worker of Science

and Technology of Ukraine,

Dean of the Faculty of Political Studies and Law

of Drahomanov National Pedagogical University

POLITICAL AND LEGAL DEVELOPMENT MODEL OF UKRAINE IN SOCIAL AND POLITICAL THOUGHT IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

Abstract. The article studies the civilizational path of Ukrainian nation in the late XIX – early XX centuries from the social and political perspective. Ukrainian elite created then a range of social and political projects, which were a kind of civilizational patterns for the revival of the Ukrainian nation's public life. The common ground for them was the fact that the formation of national identity of languages was preceded by the powerful movement of the nation towards social and spiritual revival of Ukraine on a true democratic basis. The author brings to notice that before the national revolution of 1917 there was a process of searching for ways of national and social emancipation of Ukrainian nation. The future of this revolution as well as the destiny of certain social classes including the working one, was in many ways predetermined not only by the level of political awareness of its participants, but also by doctrines, which were elaborated and transformed by Ukrainian social and political mind at the change of the XIX – XX centuries. A considerable volume of the material that is of great importance in the context of supplementing the research with new scientific ideas may be found in the papers of distinguished scientists and specialist in social sciences, who under difficult social and economic conditions, caused by the world war and political struggle, have sought for the way of overcoming the crisis by using achievements of the world economic and social progress. Ukrainian social democrats who were at the helm of the revolution assumed that social and economic progress of Ukraine was possible only under the condition of global development and primarily the progress of the most economically developed countries.

Keywords: socialism, reformism, revolution, workers.